

УДК 37.015.31-053.6

СЕРГІЙ НОВІК

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛЯ ДО ФОРМУВАННЯ В СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК ОСОБИСТІСНОЇ ЯКОСТІ

Аналізується значення відповідальності як особистісної якості в життєорганізації старшого підлітка. Розглядаються вимоги до вчителя, зумовлені специфікою виховної роботи зі старшими підлітками при вихованні у них відповідальності, окреслюються шляхи відповідного вдосконалення його підготовки в умовах вищого навчального закладу.

***Ключові слова:** підліток, старший підліток, відповідальність, виховання, вчитель, професійна майстерність учителя.*

Постановка проблеми. Особливої ваги в процесі виховання, що цілеспрямовано здійснюється в освітніх закладах на підставі сформульованих державою і прийнятих суспільством вимог, набувають особистісні якості, що найбільшою мірою забезпечують самоідентичність людини, лежать в основі її як повсякденних, так і глобальних життєвих виборів. Їхнє формування повинне стати першочерговим завданням педагогів, оскільки основним союзником вихователя у його справі є сам вихованець із конструктивними життєвими орієнтирами та розвиненими психологічними механізмами їхнього досягнення.

Однією з надчасових, тобто важливих для людини як такої, затребуваних незалежно від історичної епохи та суспільного устрою якостей особистості є відповідальність, що розглядається в функціональному відношенні як підґрунтя конструктивного взаємозв'язку окремого індивіда з людською спільнотою, і через цей взаємозв'язок – зорієнтованого на формування в собі самому системи якостей, здатних цей взаємозв'язок забезпечити на мотиваційному, змістовому і діяльнісному рівнях.

Аналіз досліджень і публікацій. Процес набуття людиною відповідальності під різним кутом зору розглядають дослідники: Н. Басюк (виховання відповідальності в молодшому шкільному віці); Н. Голова (виховання відповідальності у старшокласників у процесі учнівського самоврядування); О. Зварищук (виховання відповідальності старшокласників за свій фізичний стан); С. Кирилюк (виховання відповідальності у молодших підлітків у процесі учнівського самоврядування), К. Кушаков (виховання еколого-правової відповідальності старшокласників), А. Толкачова (виховання відповідальності підлітків загальноосвітніх шкіл-інтернатів) та ін. Роблять акцент на формуванні відповідальності Т. Куниця (застосування соціального проекту в процесі формування відповідальності підлітків), Л. Канішевська (формування соціальної відповідальності у контексті виховання соціальної зрілості старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності), О. Міщеня (формування громадянської відповідальності у старшокласників), В. Тернопільська (формування соціальної відповідальності старшокласників у позанавчальній діяльності); Т. Шиян (формування відповідальності старшокласників у процесі факультативних занять гуманітарного профілю в ЗНЗ) та ін. При цьому, саме підлітковий вік часто акцентується як такий, що потребує особливої уваги до означеної проблеми. Адже, як зазначала Л. Божович, «у підлітковому віці

ламаються і перебудовуються всі колишні ставлення підлітка до світу і до самого себе..., розвиваються процеси самосвідомості і самовизначення, що приводять, в остаточному підсумку, до формування тієї життєвої позиції, із якою підліток починає своє самостійне життя» [1, с. 25]. І дорослі, зокрема, педагоги, повинні допомогти йому в цьому формуванні.

Окреслене завдання ставить певні вимоги і до самого педагога, що мають враховуватися у змісті його професійної підготовки у вищій школі. Тож **метою** нашої статті є аналіз змісту підготовки майбутнього вчителя до формування відповідальності учнів старшого підліткового віку – одного з найскладніших у виховному сенсі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Підготовка вчителя до виховання у старших підлітків відповідальності насамперед передбачає усвідомлення ним сутності цієї особистісної якості і її значення в життєорганізації людини. Це завдання передбачає акцентування в навчальному процесі педагогічних аспектів цього поняття, виокремлення критеріїв його вияву та з'ясування найбільш сприятливих для формування відповідальності форм та методів роботи із старшими підлітками.

У соціальній, психологічній, педагогічній практиці поняття «відповідальність» є полісемічним, тобто включає в себе кілька значень, які, залежно від контексту, можуть торкатися переважно як особистісних, так і соціальних аспектів буття. Усі вони стосуються людини як суб'єкта відповідальності і торкаються проблем її морального вибору, а відтак – і проблем її виховання та самовиховання з індивідуальної та суспільної точки зору. З іншого боку, відповідальність є характеристикою будь-яких відносин, у яких реально перебувають люди, і стосується різних аспектів їхньої діяльності.

Попри все різноманіття точок зору на її сутнісні й процесуальні характеристики, відповідальність у її безпосередньому вигляді представлена в філософській, педагогічній, психологічній, соціологічній думці як інтегративна особистісна якість, що узгоджує екзистенціальні параметри людського життя з його соціальною організацією, окреслює моральний стрижень життєорганізації людини, виступаючи вагомим регулятором вибору в ситуаціях прийняття рішень, спрямованих на коригування стосунків як конкретного (з іншими людьми), так і більш абстрактного характеру (з суспільством, державою, природою тощо).

Примітно, що семантичне поле слова «відповідальність» останнім часом значно розширилося. Так, Академічний словник української мови розглядає його в двох значеннях: 1. Покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну ділянку роботи, справу, за чийсь дії, вчинки, слова; 2. Серйозність, важливість справи, моменту тощо (том 1, 1970). Проте в сучасних словниках [3; 5] до цих значень додаються такі, як: мужність мати справу з усіма наслідками своїх рішень; обов'язок віддавати звіт собі й іншим у своїх діях; тягар влади; врешті, характеристика людини. Саме в останньому значенні відповідальність привертає увагу педагогів і постає як мета особистісно і суспільно значущого формувального впливу на особистість.

«Поняття відповідальності постає як одна з найважливіших педагогічних категорій, – стверджують сучасні українські дослідники О. Пономарьов, Н. Серета, М. Чеботарьов. – Це зумовлено тим, що вона, по-перше, пронизує всю множину завдань освіти – навчання, виховання, соціалізацію та особистісний розвиток учня і студента. По-друге, відповідальність виступає однією з цілей належної реалізації кожного з цих завдань та орієнтиром у процесі їх виконання. По-третє, вона вже за самою своєю сутністю є важливим чинником, що об'єднує всі ці завдання в системну цілісність, спрямовану на забезпечення нового рівня якості підготовки

молоді до успішного життя і діяльності у принципово нових надзвичайно складних і суперечливих умовах сьогодення» [4, с. 78].

Формування відповідальності старшого підлітка слід розглядати насамперед у контексті його життєвого середовища, що характеризується значним різноманіттям впливів, неоднозначністю прикладів, вимог, оцінок, які накладають відбиток на світобачення хлопця чи дівчини. Тож педагог, вихователь реалізує в своїй діяльності два об'ємних і складних завдання: здійснення цілеспрямованого виховного впливу і впорядкування супровідних йому стихійних чинників.

Проте, якщо перше завдання вимагає мобілізації внутрішнього потенціалу педагога, його професійних якостей, що залежить передусім від нього самого, то друге розширює сферу педагогічної уваги на часом невизначене в своєму обсязі і сутності коло впливу суб'єктів і об'єктів, що, окрім всього іншого, перебувають між собою не лише у відкритих, а й прихованих, не діагностованих взаємозв'язках. Вирішення цього завдання в принципі неможливе, якщо покладатися лише на власні сили. Та вся ця множина інтегрується особистістю вихованця, який саме й визначає – свідомо чи підсвідомо – дієвість або ж нейтральність чинників впливу на свою особистість, має змогу її регулювати.

Тому ми обстоюємо думку, що педагог як організатор процесу формування особистісних якостей старших підлітків повинен спиратися на їхню власну цілеспрямовану активність, що є результатом довіри до педагога, пропонуваної ним стратегії і тактики розвитку особистості вихованця.

Свідомо цілеспрямована активність (суб'єктність) старшого підлітка при формуванні відповідальності дозволяє надати цьому процесу чіткої особистісної зорієнтованості, узгодити в ньому загальне й індивідуальне – як у постановці цілей педагогічної взаємодії, так і в способах її здійснення. Підліток максимально залучається до творення педагогічного процесу, в якому здійснюється його розвиток, культивування задатків, здібностей і прагнень. Водночас особистісна зорієнтованість взаємодії означає для педагогів спрямованість на нестандартну педагогічну дію, вдумливе осмислення особистісної глибини і самотутності дитини, надання їй простору для життєтворчості, самовизначення, для посилення потреби у саморозвитку, в ході якого відбувається становлення її особистісної позиції як підґрунтя свідомої життєорганізації.

Розуміння ролі активності самої людини у власному розвитку дозволяє педагогу залучати старшого підлітка до таких видів діяльності, які дають йому змогу самостверджуватися в конструктивній діяльності. В умовах особистісно зорієнтованого педагогічного процесу дії педагога повинні носити характер стимулювання позитивних тенденцій у виховному саморухові підлітка (що водночас передбачає і гальмування тенденцій негативних). Процес формування відповідальності старшого підлітка набуває за такого підходу форми міжособистісної взаємодії, де і педагог, і суб'єкт виступають як повноцінні суб'єкти її здійснення.

Ми розглядаємо взаємодію між педагогом і старшими підлітками в процесі формування в останніх відповідальності як організаційно-комунікативну систему, де обидва суб'єкти мають і втілюють паритетні права на самореалізацію в ході досягнення спільно прийнятої мети.

Основи конструктивної взаємодії закладаються професійно грамотним спілкуванням учителя з учнями, його здатністю викликати до себе, як до суб'єкта виховного впливу, добре ставлення – приязнь, довіру, готовність до різнопланової комунікації. Як зазначає А.Добридень, «вчитель зобов'язаний бути не тільки компетентним фахівцем з високою науковою і діловою кваліфікацією, виконавською дисципліною; не лише духовно багатою особистістю, що несе

моральну відповідальність за свою навчальну і виховну діяльність у школі; педагог має бути водночас комунікабельною особистістю з високою культурою спілкування, вмінням вести діалог, дискутувати, забезпечувати позитивний моральний та емоційний настрій у педагогічній взаємодії» [2]. Та спілкування повинне реалізувати глибокий педагогічний зміст, бути інструментом, за допомогою якого вирішуються завдання організації конструктивної, особистісно-розвивальної життєорганізації вихованця.

Теоретико-експериментальні дослідження у сфері закономірностей розвитку людини свідчать, що лише свідомо оволодіваючи в доцільно організованому виховному процесі основами певної діяльності, дитина розвиває свої сутнісні сили, стає повноцінною особистістю. Розуміння ролі активності самої людини у власному розвитку дозволяє педагогу цілеспрямовано організовувати діяльність старшого підлітка, ставити його в позицію активного діяча, озброювати такими способами діяльності, які дають змогу активно виявляти свої сили; вивчати його особистісну своєрідність, розкривати потенціальні можливості, тобто розумно спрямовувати процес розвитку особистості.

Однак професійна підготовка вчителя сьогодні, на наш погляд, не дає повноцінної змоги готувати його до процесу формування відповідальності в учнів різного віку. Зменшення обсягів навчальних практик, скорочення годин для роботи з методистами – педагогами і психологами – збіднюють цю підготовку в головному – здатності кваліфіковано оцінювати виховну ситуацію, грамотно інтерпретувати особистісні вияви дитини у навчальній та дозвіллевій діяльності, визначати причинно-наслідкові зв'язки, що зумовлюють специфіку її світобачення і поведінки, тобто, в набутті майбутнім педагогом можливостей діяти не симптоматично, а системно.

Вважаємо, що підготовка вчителя до формування відповідальності в старших підлітків повинна передбачати:

- акцентування уваги на значущості цієї якості у житті кожної людини в його особистих і соціальних вимірах. Йдеться не лише про теоретичний розгляд проблеми у змісті навчальних дисциплін, а й про залучення студентів до діяльності органів студентського самоврядування, до громадських ініціатив, пов'язаних із вирішенням проблем рідного міста, до волонтерської діяльності тощо. Майбутній педагог повинен розвивати навички взаємодії, заснованої на внутрішній потребі внести свої зусилля до загальної справи, допомогти іншому, реалізувати себе в сумісній діяльності з однодумцями суспільно-корисній діяльності;

- з'ясування психолого-педагогічної сутності відповідальності, критеріїв та показників її сформованості у дітей різного віку. Окрім ознайомлення з цією інформацією під час вивчення нормативних дисциплін, варто пропонувати студентам відповідні теми для виконання курсових, магістерських робіт, оснащені методичними вказівками завдання для мікродосліджень під час навчальних практик. Доцільною бачиться також розробка курсів за вибором, де формуванню відповідальності приділялася б значна увага. Так, зокрема, для студентів факультету фізичного виховання нами розроблено навчально-методичне забезпечення навчального модуля вибіркової навчальної дисципліни «Формування відповідальності школярів у процесі фізкультурно-оздоровчої роботи» для підготовки майбутніх вчителів фізичного виховання у ВНЗ та заняття з тем «Майстерність взаємодії тренера з дітьми різного віку» та «Формування відповідальності дітей і підлітків у процесі занять фізкультурою і спортом» в розробленій програмі нормативної дисципліни «Спортивно-педагогічне вдосконалення», якими приділяється окрема увага формуванню відповідальності старших підлітків;

– залучення студентів як добровільних помічників до роботи в позашкільних освітніх, фізкультурно-оздоровчих закладах, дитячих клубах тощо, де вони могли б у практичній діяльності освоювати організаційні засади створення для учнів виховного середовища, спрямованого на формування в них відповідальності як соціально зорієнтованої і водночас саморегулятивної якості, зокрема, заснованого на конструктивній дозвіллевій діяльності. Для учнів старшого підліткового віку це тим більш актуально, що у сучасному суспільстві вони значною мірою засвоюють ролі і правила поведінки з сюжетів комп'ютерних ігор, телепередач, фільмів і інших засобів масової комунікації, що часом дають викривлену картину суспільного буття, налаштовують на антисоціальні, безвідповідальні форми поведінки тощо. Тож одним із важливих завдань педагогів є залучення старших підлітків до відповідальної діяльності, яка дозволяє самореалізуватися не у віртуальному, а в особистому спілкуванні, освоювати його реальні закономірності. Для майбутнього вчителя, який часом сам має негативний дозвіллевий досвід, робота в якості помічника педагога, вихователя дає змогу не тільки освоювати форми і методи організації конструктивного дозвілля, а й переглянути власні погляди на цю частину людського життя.

Висновки. Отже, формування відповідальності старших підлітків є завданням, яке має вирішувати кожний педагог, що працює з цією віковою групою. Тож освоєння мотиваційних, змістових і процесуальних основ його вирішення має братися до уваги при підготовці вчителя будь-якої дисципліни як запорука його здатності виховати самоврядну, соціально активну, небайдужу до проблем оточення особистість.

Список використаних джерел

1. Божович Л.И. Проблема развития мотивационной сферы ребёнка / Л.И. Божович // Изучение мотивации поведения детей и подростков. – М. : Педагогика, 1972. – С. 22–29.
2. Добридень А. Комунікативні якості вчителя як важлива складова його педагогічної майстерності / Алла Добридень. - [Ел. ресурс]. – Реж. доступу http://library.udpu.org.ua/library_files/psuh_pedagog_probl_silsk_shkolu/43_1/visnu_k_3.pdf
3. Краткий психологический словарь / ред.-сост. Л. А. Карпенко ; под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – Ростов н/Д : Феникс, 1998. – 512 с.
4. Пономарьов О. Відповідальність у системі категорій педагогіки вищої школи / О. Пономарьов, М. Чеботарьов, Н. Середа // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2013. – № 4. – С. 75–86.
5. Психологический словарь / [авт.-сост. В. Н. Копорулина, М. Н. Смирнова, Н. О. Гордеева]. – Ростов н/Д : Феникс, 2004. – 640 с.

Стаття надійшла до редакції 28.10.2016 р.

НОВИК С.

Полтавский национальный педагогический университет имени В.Г. Короленко, Украина

ПОДГОТОВКА УЧИТЕЛЯ К ФОРМИРОВАНИЮ У СТАРШИХ ПОДРОСТКОВ ОТВЕТСТВЕННОСТИ КАК ЛИЧНОСТНОГО КАЧЕСТВА

Анализируется значение ответственности как личностного качества в жизнеорганизации старшего подростка. Рассматриваются требования к учителю, обусловленные спецификой воспитательной работы со старшими подростками при воспитании у них ответственности, и намечаются пути решения этой проблемы в условиях высшего педагогического учебного заведения.

Ключевые слова: *подросток, старший подросток, ответственность, воспитание, педагог, профессиональное мастерство педагога*

NOVIK S.

Poltava national pedagogical University named after V. Korolenko, Ukraine

TEACHER PREPARATION TO THE FORMATION IN TEENAGERS RESPONSIBILITY AS A PERSONAL QUALITY

Examines the value of responsibility as a personal quality of life of the older teenager. It is emphasized that the responsibility in its immediate form, represented in the philosophical, pedagogical, psychological, sociological thought as an integrative personal quality, matching the existential parameters of human life, with its social organization, outlines the moral core of ispananili of a man speaking a powerful regulator of choice in situations of decision-making aimed at correcting specific relationships (with other people) and a more abstract nature (society, government, nature, etc.).

Focuses on the requirements of the teacher, due to the specifics of educational work with older adolescents in the education of their responsibility. There is a lack of teacher preparation in high school to the formation of this important quality contributing in their Teens slowoperation activation processes.

Keywords: *teen, senior teen, responsibility, education, teacher, professional skill of the teacher*